

کنفرانس اسلام شیعی ؛ اعتقاد ، تجربه و جهان بینی

کنفرانس «اسلام شیعی ، اعتقاد ، تجربه و جهان بینی» از چهارم تا ششم سپتامبر ۱۹۹۳ در شهر فیلادلفیا واقع در ایالات پنسیلوانیای ایالات متحده آمریکا برگزار شد. این کنفرانس که از طرف مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه پنسیلوانیا و دانشکده ادیان دانشگاه تمپل و برخی سازمانهای تحقیقاتی اسلامی تدارک شده بود ، با شرکت بیش از یکصد نفر از استادان ، دانشمندان و متخصصان اسلام شناسی و شناخت ادیان و با مدیریت پروفسور محمود ایوب ، استاد نابینای بخش ادیان دانشگاه تمپل ، و پروفسور براین اسپونر استاد مطالعات ادیان و خاورمیانه دانشگاه پنسیلوانیا برگزار شد.

جمعی از استادان و صاحب نظران ایرانی از جمله آیت الله محمد تقی مصباح یزدی از مؤسسه باقرالعلوم ، حجت الاسلام محقق داماد از آکادمی علوم ایران و حجت الاسلام محمد شبستری از بنیاد دائرة المعارف ، دکتر سید جعفر شهیدی و دکتر مهدی محقق از دانشگاه تهران نیز برای ارائه مقالات و ایراد سخنرانی در این کنفرانس شرکت داشتند . محورهای اصلی مباحث کنفرانس به شرح زیر بود : ریشه ها و بنیادهای فکر شیعی ، امامت ، تأثیر و تأثر متقابل شیعه و سنی ، فقه شیعی ، فلسفه و تشیع ، نموده های عشق در مراسم عزاداری شیعیان ، اندیشه عرفانی ، و شیعه و تحولات جدید در تفکر شیعی .

ریشه ها و بنیادهای فکر شیعی

پرفسور ویلفرد مدلانگ (Madelung) از دانشگاه آکسفورد که تحت عنوان «شیعه در زمان خلفای راشدین» سخن گفت ، ابراز داشت : براساس دیدگاهی که در محافل غربی شایع و غالب است ، تشیع یک جنبش سیاسی صرف بود که پس از مرگ خلیفه چهارم یعنی علی علیه السلام در کوفه آغاز گردید و به خاطر ناراحتی مردم کوفه از انتقال قدرت از کوفه به دمشق تشدید شد . اما براساس تحقیقات انجام شده ، به طور روشن می توان گفت که تشیع به عنوان یک حرکت دینی و سیاسی از اوایل دوران حکومت عثمان شکل گرفت و شیعیان از همان زمان ، علی علیه السلام را به عنوان بهترین و والاترین شخصیت پس از پیامبر اسلام به رسمیت شناختند و حق جانشینی پیامبر را به خاطر درجه ایمان علی علیه السلام و نسبت خویشاوندی وی با پیامبر برای او ثابت می دانستند .

امارت ، خلافت و امامت : ریشه های تاریخی جانشینی پیامبر

پرفسور خالد بلنکن شیب (Blankenship) از دانشگاه تمپل تحت عنوان : «امارت ، خلافت و امامت : مبادی تاریخی جانشینی پیامبر» ، در سخنان خود اظهار داشت : روایات و نقل تاریخ توسط اهل تشیع و تسنن از جریانات و وقایع پس از فوت پیامبر اسلام ، مختلف و متفاوت است و لذا برای حصول یک دیدگاه متقن و وزین بایستی به دور از تعصب و جمود به منابع روانی و تاریخی هر دو فرقه رجوع کنیم و بدون پیش فرضهای قبلی به سراغ منابع برویم . در این راستا نه تنها بایستی جریانات زمان وفات پیامبر و خلافت ابوبکر و نقش علی علیه السلام را مطالعه کنیم بلکه بایستی سیره نبوی صلی الله علیه و آله و تاریخ خلفای راشدین را با توجه به روابط خانوادگی و نقش افراد مختلف در آن زمان مورد توجه قرار دهیم و همچنین کتابهایی که نحوه برداشت و دیدگاه شیعه و سنی در خصوص مسأله رهبری سیاسی را ترسیم و تبیین کرده اند ، با دقت بررسی کنیم . چنین مطالعه ای روشن می سازد که پس از مرگ پیامبر اسلام یک مرکز موقت برای سازمان دادن به امور حکومتی تشکیل شد اما در کنار آن ملاحظات قومی و قبیلله ای نیز متجلی گردید . وی سپس به شرح جزئیات جریان انتخاب ابوبکر و امارت و خلافت در سقیفه بنی ساعده پرداخت و در خلال آن از افرادی نظیر سعد بن عباده و عمر بن خطاب و اسید بن حضیر و جعفر بن ابیطالب به عنوان کسانی یاد کرد که نقش بسیار مهمتری از آنچه که معمولاً در تاریخ اسلام به آنها نسبت داده می شود داشتند . نتیجه بحث ایشان این بود که اعتقاد شیعه به اینکه پیامبر کاملاً و به طور صریح و روشن قضیه جانشینی خود را مشخص کرده بود ، با توجه به جریانات پس از وفات آن حضرت ، محل تأمل است به طوری که فقدان یک

نهاد منسجم برای تصدی امر خلافت برای همگان معلوم است . اما از سوری دیگر اینکه دیگران که به خلافت رسیدند به تمامی وصایای پیامبر رفتار کردند نیز معلوم نیست .

شیعه همچنان ناشناخته است

آقای دکتر جعفر شهیدی در سخنان خود تحت عنوان فوق بر این نکته تأکید ورزید که بر خلاف آنچه که بسیاری از مورخین و نویسندگان - برخی از روی جهل و بی خبری و گروهی از روی غرض ورزی - نوشته و گفته اند ، تشیع صرفاً یک جنبش سیاسی به طرفداری از حکومت یک نفر نبود . چنین برداشتی به معنی نادیده گرفتن زحمات و تلاشهای هزاران دانشمند و مفسر و فقیه مسلمان در طی قرون متمادی است . جوهره تشیع در حقیقت در عدالت جویی و عدالت خواهی آن نهفته است . مسلمانان پیرو امیر المؤمنین کسانسی بودند که آرمانهای اسلامی در تأمین عدالت اجتماعی را که پیامبر به آنها نوید داده بود ، پس از مرگ آن حضرت رها شده می دیدند و ملاحظه می کردند که روند سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی در جهت پایمال نمودن حقوق آنان است و نه تحقق عدالت موعود بین حاکم و مردم ، مردم و حاکم و مردم با مردم . شیعیان به خاطر ملاحظه این آرمانها در رفتار و عملکرد حضرت علی علیه السلام گرد ایشان جمع شدند و از آن حضرت تبعیت نمودند .

امامت

اقتدار حکومتی و مشروعیت ائمه در زمان پیش از غیبت

آقای اسماعیل پوناوال (Poonawala) از دانشگاه کالیفرنیا در لس آنجلس که خود شیعه شش امامی است ، تحت عنوان فوق اظهار داشت : از دیدگاه نظری ، مبنای اقتدار و مشروعیت ائمه در دکتترین امامت نهفته است . با تکیه بر کتاب اصول کافی که قدیمی ترین منبع در میان کتب اربعه شیعه است می توان دریافت که دکتترین امامت بر دوپایه استوار است : نخست اینکه امام جانشین پیامبر است که از جانب خداوند تعیین شده و دوم اینکه امام دارای ویژگیهای والا و فضیلتهای برجسته ای است که وی را لایق رهبری جامعه می سازد . وی با اشاره به سرچشمه و دامنه علم ائمه ، نتیجه گرفت که مهمترین ویژگی امام ، علم اوست .

وی در ادامه گفت : تا زمان امام صادق علیه السلام مبنای دکتترین امامت در حد نظری و تئوریک باقی مانده و نمود عینی و عملی پیدا نکرده بود ، به طوری که وقتی امام صادق علیه السلام با تبیین این دکتترین نشان دادند که لازمه پذیرفتن اعلامیت امام ، اطاعت و پیروی محض از او و سپردن رهبری حکومتی به اوست ، برخی از پیروان خاص آن

حضرت در وهله اول آن را نپذیرفتند . وی سپس برای اثبات این مدعا ، قرائتی از کتب رجال شیعه در مورد زرارة ابن اعین و دیگران ارائه داد .
آقای پونا والا چنین نتیجه گیری کرد که دکترین امامت اگرچه در ابتدا با برخی چالشها مواجه بود اما به مرور زمان و بویژه پس از غیبت به ثبات و مقبولیت وافی رسید .

ضرورت وجود امام از دیدگاه شیعه

آیت الله محمد تقی مصباح با ارائه مقاله خویش به زبان عربی اظهار داشت : اصول و پایه های اعتقادی و مهمات احکام و مناسک اسلامی در میان همه مذاهب این دین محفوظ است و موارد اختلاف بین آنها نسبت به موارد اتفاق ، کم است . محور اصلی اختلاف بین شیعه و سنی مسأله امامت و خلافت است ، اما این یک مسأله صرفاً سیاسی - آن گونه که مثلاً میان کاندیداهای دو حزب برای ریاست جمهوری وجود دارد - نیست .

ایشان سپس با شرح نظم اعتقادی شیعه نسبت به ربوبیت الهی و لزوم انزال کتب و ارسال رسل و خاتمیت پیامبر و تداوم رهبری نبوی توسط ائمه چنین نتیجه گرفت که در ورای اختلاف سیاسی و تاریخی بین شیعه و سنی ، در حقیقت یک مسأله عقیدتی و فکری نهفته است که از نوع تلقی و برداشت و باور هر یک نسبت به شئون امامت و جایگاه امام در جامعه نشأت می گیرد . شیعه دستگاه امامت را در واقع دنباله دستگاه رسالت می داند و معتقد است که عترت پیامبر اکرم ﷺ ، در حقیقت ادامه دهندگان رسالت آن حضرت بودند که بدون داشتن مقام نبوت میراث آن حضرت را برای نسلهای آینده حفظ نمودند . ضمناً ایشان تأکید کردند که هرگونه بحث و بررسی و قضاوتی نسبت به شیعه بایستی در پرتو چنین شناختی از دیدگاه جامع شیعه نسبت به امامت و ائمه صورت گیرد .

شریف مرتضی و مسأله امامت

آقای دکتر مهدی محقق ذیل عنوان فوق اظهار داشتند : مهمترین اختلاف و نزاعی که پس از رحلت پیامبر ﷺ در میان مسلمانان رخ داد این بود که آیا رهبری جامعه بایستی از طریق انتخابات تعیین شود (آنگونه که اهل سنت معتقدند) یا اینکه رهبر توسط خداوند و به واسطه پیامبر قبلاً تعیین شده است (آن گونه که باور شیعه است) ؟ بتدریج در طول تاریخ اسلام ، اهل سنت بیشتر به سوی پیروی از علوم عقلی و فلسفی گرایش یافتند . بحث و کنکاش پیرامون مسأله امامت نیز به همین سیاق ادامه یافت و هر فرقه متناسب با گرایش خود دلایلی عقلی و نقلی برای اثبات مدعای خود مطرح

مینمود. بحث بر سر مسأله امامت، بین علمای شیعه از یکسو و علمای معتزلی از سوی دیگر با نوشتن کتابهای متعدد در رد یکدیگر شکل خاصی یافت زیرا این دو گروه علاوه بر دلایل نقلی، به طور عمده بر مباحث عقلی برای اثبات عقایدشان تکیه می کردند. وی سپس به ذکر نمونه هایی از این کتب و مباحث پرداخت و در خاتمه گفت: انتقادات معتزله نسبت به اعتقادات شیعه در مورد امامت با کتاب قاضی عبدالجبار، به نام المغنی به اوج رسید، به طوری که شیعیان تا مدت‌ها از پاسخ به آن عاجز بودند، و این سید مرتضی ملقب به علم الهدی بود که با نوشتن کتاب الشافی توانست در رد کتاب قاضی عبدالجبار اقدام چشمگیری انجام دهد و به تشریح اعتقادات شیعه از جمله مفهوم عصمت ائمه همت گمارد. کتاب وی سپس توسط شیخ طوسی تحت عنوان تلخیص الشافی خلاصه شد و بیش از خود الشافی معروف گردید.

تأثیر و تأثر متقابل بین شیعه و سنی

دیدگاه شیعه نسبت به صحابه پیامبر اکرم ﷺ

حجت الاسلام طالب الرفاعی روحانی شیعه مصری که در نجف تحصیل کرده، طی بیانی تحت عنوان فرق اظهار داشت: اینکه به شیعه نسبت داده می شود که شیعیان برخی از صحابه پیامبر — بویژه آنها که با سه خلیفه اول بیعت کردند — را کافر می دانند، کذب محض و خلاف واقع است، اما شیعه برای تحقق عنوان «صحابی» بر افراد ملاکهای خاصی را معتبر می داند.

وی سپس با استناد به برخی آیات و روایات چنین استدلال کرد که در قضاوت نسبت به صحابه پیامبر بایستی عملکرد آنها نیز مورد توجه قرار گیرد و بر این اساس در خواهیم یافت که برخی از صحابه در عمل مخالف با پیامبر رفتار کردند و به همین دلیل فاسق شدند و حکم فسق بر آنها جاری است.

بررسی کتب رجال شیعه در خصوص زراره و هشام بن حکم

آقای لیاقت الله تکلیم از مرکز اسلامی در شهر تورنتو کانادا در بحث خورد اظهار داشت که یکی از مفاهیم مهمی که در مطالعه اعتقادات شیعه و سنی وجود دارد و تا کنون بر بسیاری از محققین غربی مخفی مانده است، مفهوم شاگردی و تبعیت شاگردان ائمه از ایشان می باشد. وی سپس در بررسی خود در خصوص زراره بن اعین و هشام بن حکم اظهار داشت: با مطالعه کتب رجال شیعه و سنی در مورد این دو نفر در می یابیم که در کتب شیعی نظیر رجال کشی و نجاشی از آنها به عنوان ثقه کامل تعبیر شده که با رعایت دقت و امانت فرمایشات ائمه را نقل کرده اند ولی در کتب رجال اهل

تسنن به آنها نسبت داده شده که آنها مطالب و سخنان خود را به ائمه نسبت می داده اند . آقای تکلم تأکید نمود که مفاهیم اصلی و کلیدی در مورد امامت نظیر علم خاص امام ، عصمت و نص خداوندی بر امامت ائمه ، هم در منابع شیعه و هم در منابع سنی یافت می شوند ، اما اختلاف اساسی از آنجا ناشی می شود که اهل سنت همه گفته های امثال زراره و هشام را نقل به امانت نمی دانند . اهل سنت برای اثبات مدعای خود ، احادیثی از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام در مذمت زراره و هشام نقل می کنند . این احادیث توسط علمای رجال شناس شیعی پاسخ گفته شده و توجیهاتی برای آنها ارائه گردیده است .

مبانی حقوق

حجت الاسلام دکتر محقق داماد از آکادمی علوم ایران ، ذیل عنوان فوق اظهار داشت : برخی از احکام اسلامی بر اساس مصلحت و مفسده تغییر می یابند . مصلحت در سه مورد می تواند نقش داشته باشد : در استنباط احکام اولیه ، در احکام ولایتی و در موضوعات احکام .

بنابر اعتقاد شیعه ، مناط احکام شرعی مصلحت یا مفسده ای است که در آنها نهفته است . چنانچه فقیه به علت تشریح حکم پی ببرد ، می تواند احکام را بر اساس آن استنباط کند .

وی در ادامه گفت : احکام فقهی به دو بخش کلی تقسیم می شوند : یکی الزامات اعم از واجبات و محرمات که با اختلاف زمان و مکان تغییر نمی پذیرد و به ولی امر نیز واگذار نگردیده است . دوم احکام متغیر که ممکن است بر اساس مصالح بر مفسد اجتماعی در معرض توسعه و تضییق قرار گیرد ، مانند تسلط انسان بر اموال خود که ممکن است به واسطه ضرر به دیگران از وی سلب شود .

در مورد دسته سوم نیز چنانچه مصلحت یا مفسده موضوع حکمی قرار گیرد ، تشخیص آن با حاکم است . فرق قسمت سوم با دوم آن است که در قسم دوم حاکم در موارد مصلحت و مفسده اقدام تشریحی می کند ولی در قسمت سوم تشخیص موضوع را به عهده می گیرد .

شیعیان؛ اولین مترجمان احوال و آثار حضرت عیسی علیه السلام

آقای دکتر مهدوی دامغانی از دانشگاه هاروارد تحت عنوان فوق اظهار داشت : شیعه بیش از هر فرقه اسلامی دیگر ، بسیاری از سخنان منسوب به حضرت عیسی را بر اساس اناجیلی که از قرن هفتم تا دهم میلادی در دسترس بوده ترجمه کرده و در کتب و رسالات خود آورده است . وی سپس فقراتی از کتاب تحف العقول را در تأیید مطالب خود ذکر نمود .

مفاهیم مختلف مکتب نوافلاطونی در تفکر شیعی

خانم آلیس هانسبرگر از دانشگاه نیویورک در مورد عنوان فوق اظهار داشت :
مروری بر تاریخ فلسفه اسلامی نشان می دهد که یک متن یا یک سیستم فلسفی هنگامی «نوافلاطونی» نامیده می شود که اولاً بر نظریه تجلی در خلقت تأکید داشته باشد و ثانیاً برای انسان راه و روشی برای بازگشت به اصل خویش در چارچوب تجلی در خلقت قائل باشد . به همین سبب گاهی ملاحظه می شود که مثلاً فارابی و ابن سینا به عنوان فلاسفه نوافلاطونی یاد می شوند ، حال آنکه عناصر بارزی از فلسفه ارسطویی در آثار آنها به چشم می خورد .

در هر حال فلسفه نوافلاطونی چیزی بیش از قائل بودن به تجلی در خلقت است . دو خصیصه دیگر فلسفه نوافلاطونی عبارتند از اینکه به جهان مادی به چشم تحقیر نگریسته می شود و در مقابل ، جهان معنوی مقام و رتبه ای عالی دارد و دیگر اینکه این جهان به عنوان یک فرایند و مسیر تلقی می شود و نه یک هدف فی نفسه . وی تأکید کرد که دقت و تأمل در شناخت اصول فلسفه نوافلاطونی برای کاربرد صحیح آن نسبت به فلاسفه اسلامی ضرورت دارد .

اراده آزاد و جزمیت در علم کلام شیعه

آقای پرویز مروج از دانشگاه ایالتی نیویورک با ارائه مقاله ای تحت عنوان فوق با تکیه بر آرای خواجه نصیرالدین طوسی به بحث پیرامون موضوعاتی نظیر مفهوم اراده از نظر دانشمندان کلامی اهل سنت مانند اشعری و ابن تیمیه ، مفهوم عدل الهی از نظر ابن سینا ، قضایای منطقی مربوط به تفکیک سطح بشری و وجود الهی ، در زمینه عدل الهی پرداخت .

عقل گرایی در مکتب بحرین از دیدگاه تاریخی

آقای علی عربی از دانشگاه بحرین با ارائه بحثی تاریخی ، از چند تن از علمای بحرین در قرن هفتم هجری به نامهای ابن سعاده ، علی بن سلیمان و میثم بحرانی به عنوان نخستین مبتکران تلفیق فلسفه و عرفان در نظام اعتقادی شیعه نام برد . وی با تحلیلی از وقایع تاریخی اظهار داشت که بر خلاف باور شایع ، حیدر آملی بانی تلفیق فلسفه و عرفان در شیعه نبوده است .

تحولات جدید

دیدگاههای شیعه نسبت به نماز جمعه و اهمیت سیاسی آن
آقای احمد اشرف از دانشگاه پنسیلوانیا در خصوص عنوان فوق

اظهار نمود : در زمان پیامبر ، نماز جمعه یک واجب دینی محسوب می شد و در عین حال مضمون سیاسی نیز داشت زیرا نشانه تشریف به اسلام و ورود به جمع مسلمانان بود . بعدها شرکت در نماز جمعه به منزله اظهار بیعت با حاکمان یا نمایندگان آنها تلقی شد . ساخته شدن مساجدی که در آن نماز جمعه برگزار می شد در اکثر شهرهایی که مسلمانان بنا کردند ، نشانه اهمیت و جایگاه دینی و سیاسی نماز جمعه است . در قرون بعد ، از آنجا که شیعیان به طور عمده در اقلیت بودند و با حکومت‌های موجود مخالف بودند ، و بویژه پس از غیبت کبری ، علمای شیعه از اقامه نماز جمعه خودداری کردند و شرط حضور امام معصوم دلیل اصلی بحث آنان بود . با تأسیس دولت صفوی ، برخی علما اقامه نماز جمعه را واجب اعلام کردند در حالیکه برخی دیگر طرفدار عدم برگزاری آن بودند . اما اکثریت علما آن را واجب کفائی دانستند .

وی سپس با مروری بر دیدگاه‌های علمای شیعه در قرون ۱۶ و ۱۷ میلادی نسبت به وجوب نماز جمعه و آرای مختلف در دوران صفویه ، پهلوی و بعد از انقلاب اسلامی ، به بحث از موقعیت ائمه جمعه در این دوران پرداخت و بر این نکته تأکید کرد که نماز جمعه در مجامع مسلمانان سنی فاقد بُعد سیاسی است و صرفاً به عنوان یک تکلیف عبادی انجام می شود ولی در بین شیعیان - بویژه در ایران بعد از انقلاب - جنبه سیاسی نماز جمعه چهره خاصی به آن می بخشد .

اندیشه سیاسی معاصر شیعی

آقای طالب عزیز از دانشگاه تمپل در مقاله خود با مقایسه آرای امام خمینی (ره) ، آیت الله حائری ، آیت الله منتظری ، آیت الله صدر و آیت الله محمد جواد مغنیه اظهار داشت : در خصوص مسأله رهبری سیاسی و تشکیل دولت اسلامی به این نتیجه می توان دست یافت که دو نوع طرز تفکر در این مورد وجود دارد : یکی اینکه در زمان غیبت تنها فقها هستند که از نظر شرعی واجد شرایط تصدی رهبری سیاسی می باشند و دیگر اینکه امر رهبری سیاسی از نظر شرعی در زمان غیبت به همه امت سپرده شده تا هر کس را که امت اسلامی واجد شرایط رهبری بداند خوراه فقیه یا غیر فقیه ، به رهبری برگزینند . همین دو طرز تفکر نسبت به مشروعیت مبارزه سیاسی علیه حکومت‌های تحت عنوان اسلام نیز وجود دارد .

تشیع ، اسطوره و واقعیت : مذهب و مذهب زدایی

خانم نیکی کدی از دانشگاه کالیفرنیا در لس آنجلس پیرامون عنوان فوق گفت حتی در میان بسیاری از اهل علم و تحصیلکرده ها بسیاری از باورها و اعتقادات

آمیخته با اوهام در مورد شیعه وجود دارد . برخی از افراد که چنین باورهایی دارند سعی می کنند گرایشهای شیعه در یک زمان یا مکان خاص را به همه زمانها و مکانها تعمیم دهند ، مثل اینکه گفته می شود شیعیان همیشه سیاسی و انقلابی بوده اند یا اینکه همواره عقده شهادت طلبی دارند یا در حب دین تندرو و افراطی هستند . اما حقیقت این است که شیعه اثنی عشری طی قرون متمادی از نظر سیاسی ساکت بوده و تنها در طول یک دوره تکاملی طولانی به تکاپو و فعالیت —بروزه در ایران — دست یافته است .

این باور که شیعیان همواره دین دارتر از دیگران بوده اند نیز با این واقعیت که بسیاری از روشنفکران شیعه در قرن بیستم به دین گریزی دچار شده اند ، در تضاد است . این نکته در مورد روشنفکران ایرانی در زمان پهلوی ، در پاکستان ، عراق (حزب بعث و حزب کمونیست) و نیز در لبنان (جنبش امل) شواهد زیادی دارد . علویها در ترکیه به طور قاطعی چپ گرا و بی دین هستند . گرایش کنونی عمده به طرفداری از [امام] خمینی بسیار مهم است اما نباید موجب کلی گویی شود به طوری که همه زمانها و مکانها را در بر گیرد .

تأثیر و تأثرات اخیر بین اندیشه شیعه و علوم اجتماعی

حجت الاسلام محمد شبستری از بنیاد دایرة المعارف در تهران با ارائه مقاله ای تحت عنوان فوق اظهار داشت : به دنبال به قدرت رسیدن شیعیان در ایران در اثر انقلاب اسلامی و طرح اندیشه اداره اجتماعی بر اساس اصول شرعی ، علمای شیعه با مسأله مهمی روبرو شدند که عبارت بود از ضرورت رشد و توسعه اقتصادی برای گرداندن امور مملکت . از طرف دیگر علما با این مسأله مواجه شدند که تحقق توسعه اقتصادی بدون تجدید نظر در برخی از آرای که جزئی از شریعت شده است ، از جمله برخی ضروریات دین و فتاوی عملیه ، امکان پذیر نیست .

بر اساس تفکر شیعی تجدید نظر و تغییر در احکام شرعی جایز نیست بلکه تجدید نظر در موضوعات احکام جایز است . این مسأله موجب می شود که عالم دینی برای استنباط احکام نسبت به موضوعات جدید محتاج استفاده از علوم جدید دیگر باشد که بعضاً هیچگونه ارتباطی با علوم دینی ندارند و اینکه تا چه حد و به چه صورت عالم دینی باید از آن علوم استفاده کند ، خود مشکل دیگری بوده که بایستی به آن پاسخ داده می شد . قضاوت در خصوص معیار استفاده از علوم غیر شرعی در استنباط احکام و اینکه این معیار خود جزء علوم شرعی است یا نه این نتیجه را به دنبال خواهد داشت که در برخی موارد تشخیص احکام شرعی تابع نظرات علمی و فلسفی و اجتماعی گردد .